

Az ironikus Jób

Átkozott kérdéseink.

A legfőbb hasonlóság

„Valamilyik ördög megrálgalmazhatott ennél a Jehovánál. Mindig olyan boldog voltam, ahány-szor Campe vagy báró Cotta 6000 frankot küldött, noha már előzőleg elköltöttem a pénzt. Aztán, hogy próbára tegyen, a matracomra lökött, mint hajdan Jóbot, és mint a szegény Jóbtól, tőlem is elvett mindent, csak a feleségemet hagyta meg. De egy szép napon, erre számítok, mindent visszaad nekem. Egészségemet, boldogságomat és fiatalágomat.” – „És akkor hisz majd benne?” – „Mint Rotschildban, amikor elfogadja egy váltómat. És magasztalni fogom őt, mint Jób Könyvében Elihu, amiért arabs paripákat teremtett”¹

Ez a beszélgetéstöredék, 1853 tájékról, nem egyedüli bizonyítéka annak, hogy maga Heine is a jóbí sors modern változatának tekintette sorsát. Meißner 1849. január 21-én beszámolt arról, hogy „betegágyán azt kérde magától, amit már Jób is kérdezett: Miért kell az igaz embernek szenvednie? Ha van Isten, ahogyan ezt ti, teisták, feltételezitek, aki jó, igazságos, mindenható, akkor miért engedi meg a Gonoszt, miért veti alá a természetet, amelyet másnyennek is megalkotott volna, a szükségnek, a nyomorúságnak, a betegségnek? Megvakít bennünket, és megbüntet, amikor a gödörbe esünk, hol itt az ő igazságossága? Ha gátat vethetett volna a Gonosznak, és mégis megengedte, akkor mi lehet ő? Maga a Gonosz! Erről a nézőpontról kiáltott fel már Grabbe is: Nincs Isten! Az ő becsülete védelmében akarom hinni ezt!”²

Ha efféle kérdések őseredeti, megoldhatatlan formájukban napvilágra törnek, és főként ha nem divatból vagy a kérdező pillanatnyi lelkiállapotából, hanem reménytelen helyzetéből fakadnak, akkor hozzájuk képest minden válasz szükségképpen véletlenszerű és súlytalan. Heine ugyanebben a beszélgetésben megvallja újdonsült teizmusát: „Ismét hiszek a személyes Istenben! Ide jut az ember, ha beteg, halálosan beteg és megtört! Ne tudja be bűnömül! Ha szükségében a német nép elfogadja a porosz királyt, miért ne fogadnám el én a személyes Istent?.. A konvencionális hívő szemében ez a hasonlat vérlázítóbb, mint a komplikációmentes ateizmus. Újdonsült hitvallótól a hívő csak megszentelt nyelvi fordulatokat fogad el. Pedig a konvencionális fordulatoknál hitelesebb a személyes hangvétel és testre szabott érv. Heine önironikus hanghordozású megtérése semmivel sem komolytalanabb, mint Grabbe istenmentő istentagadása, mely egyébként visszakalauzolt gyerekkoromba. Többször megírtam már: 1943-ban, tizenkét évesen azt mondtam apámnak, hogy ha isten megengedi a bombázásokat, és azt, hogy őt fél veséjével elvigyék munkaszolgálatra, akkor vagy nem létezik, vagy pedig gonosz. Márpedig nekem kellemesebb az előbbi lehetőségben hinni, mint az utóbbiban. Emlékezetem szerint csakugyan a „kellemesebb,, szót használtam, habár ez

gyanúsán felnőttesnek hangzik. Talán úgy fejeztem ki magam, hogy jobban szeretném, ha nem létezne, mint ha gonosz volna. De a kérdéssel szembesülve mindenképpen lelki kényelmemre gondoltam, ahogyan Grabbe is. Kifejezetten jól esett, hogy tagadásommal nagylelkűen megmentem az isten becsületét.

De Heinének egész sereg más válasza is volt isten és az igazság antinómiáira, mert a saját sajgó bőrén érezte őket. „Összegörbedve fekszem, éjjel és nappal kínok között, és ha hiszek is az Istenben, néha mégsem egy jó Istenben hiszek. Ennek a nagy állatkínzónak a keze súlyosan fekszik rajtam. Micsoda jóindulatú és szeretetreméltó Isten voltam én ifjúságomban, amikor Hegel kegyelméből fellendültem erre a magas posztra!”³ Grabbéval (és velem) ellentétben tehát a gonosz isten gondolatától sem zárkózott el. Máskor éppen ellenkezőleg azért fordult istenhez, mert csak tőle remélhetett igazságtételt: „Annyi gonoszsgot követtek el ellenem, hogy ezt már sohasem torolhatom meg, így hát a jó istenre bíztam életem teljes likvidációját.”⁴ Egymást kiegészítő vagy akár kizáró válaszai, melyeket tetszés szerint szaporíthatnák, mind valamely pillanat igazságába eresztik gyökerüket. Ezzel szemben a jóbí alapkérdés, mely nyaktörő teológiai sziklamászó túrákra csábította, meghatározta matracos éveit, és a belőle szétágazó szellemi portyák esetlegességével szemben a törvény erejével hat. A legtömebben ezt így fogalmazta meg, 1848 októberében: „Miért kell az igazságos embernek oly sokat szenvednie a Földön? Ez a kérdés hánytorogtat szakadatlanul mártír-ágyamon.”⁵

Nemcsak a minden képzeletet felülmúló fájdalom varázsolta Jóbbá a műzsák nevetlen kedvencét, hanem sorsa abszurditásának tudata is. Ártatlannak nem vallotta ugyan magát, de az igazság barátjának igen. És mégis el kellett vesztenie csaknem mindent, ami életének eddig értelmet adott. Meg kellett ismernie a „soha többé” kínját: soha többé nem sétálhat az utcán, soha többé nem nézhet képeket, nem csókolhat asszonyt, és e „soha többé” szakadatlan, gyöttrő tudata már-már gyökeresen más embert csinált belőle, mint amilyen szeretett lenni boldogsága évtizedeiben. Börne ellen írott pamfletjében (1840) az embereket nazarénusokra és hellénekre osztotta fel. Az előbbi csoportba tartoztak a zsidók és a keresztények. Ezt a két megjelölést szinonimának tekintette. A nazarénusok „aszketikus, képellenes, átszellemlésre sóvárgó ösztönök megszállottai”. Ezzel szemben a hellének „életvidám, kibontakozásukra büszke és realizstikus lények”⁶, akiket az élvezés boldogságának istenekre valló fensége jellemez. Mármost a jóbí alaphelyzet askézisre kényszerít, és nemigen nyújt támpontot a boldog élvezet. Hogyan érezhetné magát érzéki istennek az olyan ember, aki időnként elpanaszolja, hogy ennyi és ennyi éve nem volt rajta nadrág?

Heine betegségének esztendei arról szólnak, hogy testi értelemben el kellett fogadnia nadrág-

talán, póre kreatúra-jellegét, azt tehát, hogy – kedvelt bibliai metaforájával élve – Nebukadneccarhoz hasonlatosan a világ urából Jehova akarta folytán füvet zabáló barommá aljasult. Ez még akkor is szörnyű sors, ha a babiloni király táplálékul szolgáló fű – mint ezt polgárpukkasztó léhasággal feltételezte – saláta vagy spenót volt. Utolsó évének első napján így írta alá utolsó szerelmének címzett levelét: „II. Nebukadneccar, egykori kir. porosz ateista, most azonban lótuszvirág-imádó.” Lótuszvirágon kívül azonban még mást is kellett imádnia az efféle lealjasult baromnak, például az istent, akihez korábban kizárólag az önimádat formájában közeledett. E fordulatáról a legátfogóbban a Romanzero utószavában számolt be. Hadd idézzek belőle, bármilyen közismert – nekem öröm, hogy ilyen szöveget másolhatok, és ezért azt remélem, hogy újraolvasni is gyönyörűség: „Igen, megtértem Istenhez, mint a tékozló fiú, miután sokáig disznót őriztem a hegeliánusoknál. A nyomorúság kergetett vissza? Talán egy kevésbé nyomorúságos ok. Elfogott a mennyei honvágy és űzött előre erdőkön és szakadékokon át, a dialektika szédítő hegyi ösvényein. Utamon rábukkantam a panteisták istenére, de nem tudtam használni. Ez a szegény álmatag lény egybe van szőve és nőve a világgal, mintegy belebörtönözött, és akarat nélkül, tehetetlenül ásít a szemedbe. Hogy akaratunk legyen, ahhoz személynek kell lennünk, és az akaratnyilvánításhoz az kell, hogy szabadon mozgathassuk a könyökünket. Ha olyan istenre áhítozunk, aki képes se-

gíteni – és elvégre ez a fő –, akkor személyiségét, világonkívüliségét és szent attribútumait, a végtelen jóságot, a végtelen bölcsességet, a végtelen igazságosságot stb. is fel kell tételeznünk. Így hát a lélek halhatatlanságát, fennmaradásunkat a halál után mintegy ráadásul kapjuk, mint szép velőscsontot, amelyet a hentes, ha vevőjével elégedett, ingyen csempész a kosarába.⁷ A teremtmény, a füvet legelő barom megadja tehát magát, mert betegsége olyannyira megnehezítette korában is végtelen kívüllálói státusát, hogy a létfonosságú segítséget most már nem várhatja semmilyen földi lénytől, világi hatalomtól. De miközben Isten felé fordul, azt is tudja, hogy szabadságából felad valamit a várható haszon reményében. Ezért rögvest határt akar szabni veszteségeinek, és leszögezi, hogy egyetlen egyház kebelébe sem tért meg, semmilyen vallásos szimbolikával nem kacérkodott, „és az értelmemről sem mondtam le egészen”.⁸ Az efféle megfogalmazások őszintétlenül tüntetik fel az egész megtérési történetét. Látogatói anekdotákat és idézeteket zúdítanak a nyakunkba annak bizonyítására, hogy e nagy lelki pálfordulás csak megtévesztő kutyakomédia, vagy – jobb esetben – mulatságos agytorna, szellemi tűzijáték. Adolf Stahr és Fanny Lewald íróknak például elmagyarázta, hogy valóság az ópium is, amelyet gyötrelmes sebeire szórnak. „Ha fájdalmaim nem bírom elviselni, morfiomot veszek, ha ellenségeimet nem tudom agyonütni, akkor átengedem őket a Gondviselésnek, ha ügyeim nem bírom intézni, a jó Istenre bízom őket, csak ... a pénzügyeimet intézem még most is inkább magam.”⁹ Az írópárt az efféle gondolatfutamok arról győzték meg, hogy az egész megtérési hercehurcából egyetlen szó sem igaz. Heine jobban értette magát. 1850 júniusában biztosította kiadóját, Julius Campét, hogy a benne végbement vallási változás kizárólag gondolkodói aktus, és üdvözült érzelmekhez nincs köze. E gondolkodói aktus így foglalható tömören össze: ha olyan rossz a lét, amilyennek látszik, akkor legyen Isten. De mielőtt a Teremtő létrejön, szembeül azzal, amit fogalmából eredően ő maga teremtett. Az így kirajzolódó megoldhatatlan elentmondások kísértetiessé fokozták érzelmi életének rá addig is jellemző diszharmonióját. Hiszen már 1831-ben, az Útirajzok második kiadásának előszavában is úgy jellemezte a modern dalokat – vagyis a sajátjait –, hogy ezek nem hazudnak katolikus módon harmóniát, hanem jakobinus könyörtelenséggel szétvágják az érzelmeket az igazság kedvéért. Élete végén ehhez az aktushoz már nem volt szüksége jakobinus szigorra. A harmónia látszatként sem volt jelen, legfeljebb alapítvány sávargásként, amelyet kínlódva kacagott ki az ész.

*

Láthattuk: Heine 1848 forradalmainak leverése után halálos betegen úgy gondolta, hogy a totális vereség légkörében be kell dobni a

törülközőt, akárcsak a poroszoknak, és tegyük hozzá: a franciáknak, osztrákoknak, magyaroknak. „Amilyen mértékben a forradalom visszavonul, olyan eltökélten nyomul előre a betegségem”¹⁰ – írta 1852 januárjában. Ily módon a maga poentírozó stílusában hírlul adta, hogy egymásra rímel Európa sorsa és a sajátja. Azt a benyomást keltette tehát, hogy istent elfogadva egy ellenforradalmi korszak kényszerű fegyvertételével azonosul.

Erre az összefüggésre Lukács György hívta fel a figyelmet *Heinrich Heine mint nemzeti költő* című tanulmányában¹¹, melyet 1935-ben Moszkvában írt. Míg elolvastam újra, hallani véltem agg mesterem felejthetetlen hanglejtését, Belgrád rakparti szobájában, öt emelettel a Duna szintje és a Szabadság híd közből kirajzolódó acélstruktúrája fölött, és bámulatomba folyton-folyvást kétségbeesés vegyült. Micsoda éles analitikus érzék! Micsoda történelmi fogékonyság, és finom esztétikai intuíció, mely tévedhetetlenül mutatja ki az összefüggést egy elsüllyedt korszak társadalmi követelményei és egy zseniális költő stílusa között! Megállapítja például, hogy Heine szélsőséges szubjektivitása, és ennek költői kifejezőeszköze, az ironia volt a legalkalmasabb módszer az anakronisztikus Németország ellentmondásainak összegezésére. A becsületes, de korlátolt realizmus ugyanis a német állapotok nyomorúságkisszerűségébe betonozta be művelőit. „Heinét tehát éppen reakciós kritikusi által »nem-német«-nek gyalázott ironikus szubjektivizmusa avatja a XIX. század legnémetebb költőjévé.”¹² Am az éles elméjű és eredeti felismerések élvezetét minduntalan megzavarják a szovjetmarxizmus bájos gondolatsémái és szókövületei – mintha pompás gulyásleves kanalizása közben egyremásra fagyott krumplikarikákba kellene harapnom! Milyen kínosan hangzik most, hogy Heine megtérése a polgári ateista tipikus tragédiája, amiért egyszerűen nem csatlakozott a kapitalizmus öntetszélgezően laps apologetáihoz, másrészt azonban az emberiség valódi felszabadulásának a forradalmi proletariátus fellépésével kirajzolódó perspektíváját sem ismerte fel! Borsódzó háttal gondolok a versekre, amelyeket akkor írt volna, ha a proletariátus vezető szerepét felismeri.

E kitérőre mesterem szeretett személye, és emancipációs háborúm készített, amelyet feltehetően halálomig vívni fogok ellene. Elnézést kérek esetleges olvasóimtól, és mintegy magyarázatképpen, és mentséget keresve, újabb Lukács-idézettel táncolok vissza félbehagyott gondolatmenetemhez: „Ezek a vallási csökevények uralomra jutnak 1848 után, a hanyatló forradalmi mozgalom korszakában, amikor a beteg és elszigetelt Heine szükségképpen képtelen volt arra, hogy az új fellendülésnek akár csak a csíráit vagy tendenciáit felfedezze. Heine kétségbeesése, mely oly megkapó hangokon szólal meg utolsó versgyűjteményében, a »Romanzero«-ban nem magántermészetű kétségbeesés személyes sorsa

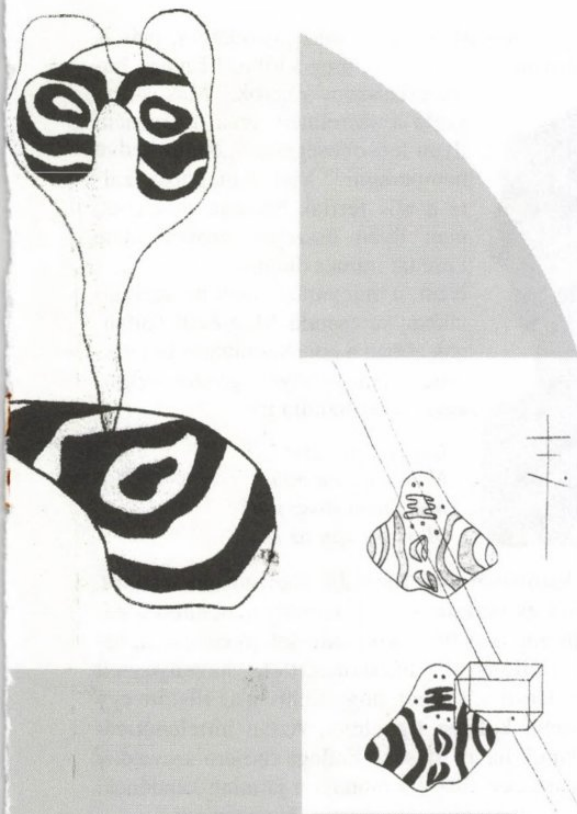
Jakovits József grafikái

miatt, vagy legalábbis nem csak ez. Ez kétségbeesés a világ folyása miatt, az emberiség fejlődése miatt, az ész és az igazságosságra sorsa miatt, a forradalom sorsa miatt. A »Romanzero« csaknem valamennyi románcának és történetének alapmotívuma a gyász amiatt, hogy ebben a világban a Rossz mindig és mindenütt legyőzi a Jót...¹³

A kétségbeesett ember személyes sorsának és a világ állapotának a diszharmonikus harmóniája: ez a legfőbb hasonlóság a Biblia hőse és a matracsrába hanyatlott német költő között. A Jób könyve, amelyet Heine már 1844-ben a „kétely himnuszának” („Hohelied der Skepsis”) nevezett¹⁴, olyan embert mutat, akiből – mint erről már írtam – a nyomorúság csalja napfényre elfojtott tudását. Heine késői műveiben a történelem közreműködésével a szerző egy régi gyanúja érik be és szilárdul meg. Mert igaz ugyan, hogy régebben a saint-simonisták hatására elképzelhetőnek tartotta a földi mennyországot – vagyis az olyan társadalmi rendet, mely mindenkinek egyaránt biztosít cukorborsót és mirtuszt –, de azt is tudta, hogy „a burzsoázia mindenekelőtt rendet akar és a fennálló tulajdonjogok védelmét”¹⁵. Mielőtt a forradalmak kitörése után bebizonyosodott, hogy óhajainak realizálásáért a burzsoázia az erőszak és a csalás minden formáját hajlandó bevetni, mielőtt

Cavaignac tábornok lemészároltatott Párizsban vagy tízezer embert, jórészt munkásokat, és e férfias akcióját két nappal később miniszterelnöki kinevezéssel jutalmazták, a cukorborsó és a mirtusz utópiája kihátrált a betegszobává zsugorodó színről. A történelmi és személyes különbségek

óriásiak
tehát, de a
személyes
szenvedés mind-
két esetben kozmi-
kus méreteket öltött. És

e bűnhalmazhoz – vagyis a
személyes és kollektív kínok meg-
magyarázhatatlan következetességéhez –

mindkét szenvedő megtalálta a bűnöst, az Örök-
kévaló Isten személyében. Jöbből ez a felismerés
vagy gyanú a kétségbeejtés kiáltását csalta elő,
Heinéből az ironia széles skáláját, az önkínzó
hüledezéstől a blaszfémikus gúnykacajig.

A jöbi világérzés mély nyomokat hagyott Hei-
ne késői lírájának tematikájában és metaforakin-
csében. A Biblia, melyet már hellén istenként is
ámulva csodált, aranyásó tevékenységének
legfőbb lelőhelye lett. Mindenekelőtt kozmikus
szépségéért csodálta: „Micsoda könyv, nagy és
tágas, mint a világ, a teremtés szakadékaiban gyö-
keredzik és felágaskodik a menny kék titkai közé,
napkelte és naplemente, ígélet és beteljesedés,
születés és halál, az emberiség teljes drámája,
minden ott van ebben a könyvben... Ahol a szó
mintegy természeti termék, mint egy fa, egy vi-
rág, mint a tenger, mint a csillagok, mint az ember
maga.”¹⁶ Amikor azonban Biblia-élményei
költői művekben csapódtak le, a műélvezet helyé-
be lázadás lépett, felháborodás és gúny. Mindun-
talan ágyához idézte a Könyvek Könyvének
szerzőjét, hogy kedvére beolvasson neki. Vallo-
másainak végén például a szemére vetette, hogy
úgy is, mint a menny
nagy Arisztophánészé
megszégyeníti német
kollégáját, őt, a kis
földi Arisztophánészt.
Miserere című versé-
ben vádként ismételte
meg panaszát. Követ-
kezetlenséget vetett a
szemére: megtermen-
tette a legvidámabb
költőt, hogy azután
megfossa jókedvétől.

Eltompul a kintől víg eszem,
így válok mélabússá.
Szomorú tréfád miatt leszek
Végül katolikussá!

S mint jó keresztény, bögni fogok,
Füled telesívítva –
Ó, miserere! Tönkremegy így
A legjobb humorista!

A személyes panasz a késői versekben világ-
nyivá tágul. Jób és Nebukadnec saralmas figu-
rái mellé telepszik harmadiknak Lázár koldus, aki
Lukács evangéliumában *fekélyesen* feküdt a gaz-
dag ember előtt, morzsákat remélve, „de csak a
kutyák jöttek hozzá, és nyaldosták a sebeit”. Hei-
nétől ő is Jób-figura, olyannyira, hogy egyik nagy
versében, a *Jehuda ben Halevy*-ben még a fekélye-
ket nyaldosó kutyát is áttelepíti Lázár mellől az
Ószövetségbe, Uc földjére, Jóbhoz. A Lazarus-
versek közül az első olyan idézetre épül, mely
szintén megtalálható Lukácsnál, de Máténál és
Márknál is: „Akinek van, annak adatik, akinek
pedig nincs, attól még az is elvétetik, amije van.”
Heine ebből a szentenciából szarkasztikus-felhá-
borodott nyolcsorosost kerekített, és ezt írta fölé
címnél: *Weltlauf, A világ folyása*. Ami vidorabb
korszakában leküzdhető iszonyatnak tetszett, és
gúny tárgya volt, az a forradalmak bukása után, a
matracsírból nézve világállapottá szilárdult, így
hát az ironia és a düh már nem a változtatás vá-
gyából, hanem a kétségbeesés forrásvidékéről
táplálkozott.

Az első Lazarus-ciklus a Romanzeróban jelent
meg, 1851-ben, de a koldusmetafora kitarított a
költő haláláig. A Lazarus-versek közül a legsú-
lyosabb egyesítette magában Lázár és Jób figurá-
ját. Ebben már nem csak kutyájuk közös, hanem
a kérdéseik is:

Hagyd a sok szent hipotézist,
Példabeszéddel se fárasz –
Átkozott kérdéseinkre
Válaszolj, ne hímezz-hámozz!

Miért cipeli vérben ázva
Keresztjét az Igaz Ember,
Míg győztesként vígan léptet
Magas lován a gazember?

Hol a baj? Nem teljhatalmú
Mindenségünk teremtője?
Vagy rossz fát ő tett a tűzre?
Ez szemétség volna tőle.

Így kérdezzünk folyton-folyvást,
Mígnem egy maroknyi sáros
Földdel betömik pofánkat –
Ez lenne tehát a válasz?¹⁷

Ez a költemény is azok közé tartozott, amelye-
ket említett látogatásakor Meißner a költő kérésé-

re felolvasott. Aztán nem győzött csodálkozni,
amiért Heine vallásosnak nevezte művét. Ő in-
kább ateistának mondaná. „Nem, nem, vallásos,
blaszfémikus-vallásos – válaszolta mosolyog-
va.”¹⁸ Nem kétséges, hogy igaza volt: ha vádo-
lunk valakit, akkor ezzel feltételezzük a létezését.
Miközben örömmel tölt el, hogy ilyen tömör, zárt
formába öntötte Jób kérdéseinek és a várható si-
lány válasznak a kvintesszenciáját, mert így –
bibliai sorstársával ellentétben – helyzete fölé
emelkedve legyőzte ellenlábását, elképzelem ma-
gamnak ezt a situációt a betegszobában. Meißner
őszintén szerette a Mestert, és ez is nagy elismeré-
ssel nyilatkozott róla: a jövendő Schillerét próbálta
tisztelni benne.¹⁹ Én azonban úgy vélem,
hogy az efféle megnyilatkozások diplomáciai cé-
lokat szolgáltak: a külvilági kapcsolatokra és hí-
rekre sóvárgó beteg embertől egyre-másra marad-
tak el látogatói. Meißner komplikációmentes ifjú
ember lehetett, akkor még forradalmi érzületű.
Ült a matracsok mellett egy széken, megrendülten
érezte, hogy rendkívüli verseket olvas, de mivel a
Heinéről kialakult séma benne is élt, nem merte,
vagy nem tudta szabadon értelmezni őket. Heinét
pályája kezdetétől azzal vádolták, hogy semmi
sem szent előtte, legkevésbé az isten, és most val-
lásosnak mondja ezt az istengyalázó verset. Na-
gyon ostoba arcot vághatott a látogató, vagy na-
gyon ostoba hanghordozással mondhatott ellent a
hunyt szeműnek (ha ez éppen nem húzta fel jobb
szemhéját a bal kezével), mert Heine mosolyogva
válaszolt neki. De vajon jókedvű volt-e mosolya?
Művének nyilván örült, de a mosoly esetleg mást
fejezett ki: tanácstalanságot, örömtelen fölényt.
„Egy szót sem értett ebből a fickó – gondolhatta
magában –, pedig másokkal ellentétben ő leg-
alább erőlködik. Az istent sarokba szoríthatom
ugyan, de még verseimmel sem lazíthatom meg
magányom bilincseit. Sőt, azokkal aztán végkép-
pen nem. Minél fájdalmasabban izzadom ki őket
magamból, mint sebzett kagyló a nemes gyön-
gyöket, annál könnyörtelenebbül szorít.”

JEGYZETEK

- 1 Houben, i. m. 945. o.
- 2 I. m. 684–685. o.
- 3 Heine: Briefe. I. m., 1047. levél
- 4 I. m., 1024. levél
- 5 I. m., 999. levél
- 6 Heine: Vallás és filozófia, Magyar Helikon, 1967, 283. o. – Németül: Heine: Sämtliche Schriften, i. m., IV. 18. o.
- 7 Heinrich Heine Verse, Magyar Helikon, 1973, 554–555. o. – Németül: Heine: Sämtliche Schriften, i. m. VI. 182–183. o.
- 8 I. m. 556. o. – Németül: I. m. 184. o.
- 9 Houben, i. m. 771. o.
- 10 Heine: Briefe, 1119. levél
- 11 Lukács György: Német realisták. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, 73–122. o. Németül: Lukács: Deutsche Literatur in zwei Jahrhunderten, Neuwied und Berlin, 1964, 273–333. o.
- 12 I. m. 107. – Németül: I. m. 315–316. o.
- 13 I. m. 100. o. – Németül: I. m. 306. o.
- 14 Heine: Sämtliche Schriften, i. m. 5. 190. o.
- 15 Lutetia, 1842. július 29. Uo., 5. 414. o.
- 16 Houben, i. m. 833–834. o.
- 17 Azért nem Karinthy Frigyes csodálatos fordításában, hanem a magaméban idézem ezt a verset, mert tanulmányom szempontjából fontos, hogy Heine szerint isten mindenhatóságának és jóságának attribútumai összeegyeztethetetlenek. Ezt a gondolatot az én szövegem pontosabban adja vissza.
- 18 Meißner: Die Matrazengruft, i. m. 124. o.
- 19 Heine: Sämtliche Schriften, i. m. VI/2 143. o.

